

**ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՕԳԵՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆԱՅԱՍԱՆՈՒՄ
1920-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ**

ԾԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ԵՎ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ 2014

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ
(ԱՆԳԼԿՈՄ) ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1920-ԱԿԱՆ
ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ԵՎ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇԽԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

103

ARCH. MESROB ASHJAN
BOOK SERIES

103

ԵՐԵՎԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
2014

ՀՏԴ 941(479.25)

ԳՄԴ 63.3(22)

Ա 791

237019

ԵՊՀ Գրադարան

SU0223441

**Ժողովածուն հրատարակության է երաշխավորել
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհուրդը**

**Կազմող և առաջաբանի հեղինակ՝ պատմական գիտությունների
թեկնածու Ս. Ռ. Ավետիսյան**

**Պատասխանատու խմբագիր՝ պատմական գիտությունների
թեկնածու, դոցենտ Կ. Հ. Խաչատրյան**

**Ա 791 Անգլիական օգնության կոմիտեի (Անգլկոմ) գործունեությունը
Հայաստանում 1920-ական թվականներին (Փաստաթղթերի և
նյութերի ժողովածու) / Կազմող Ս. Ռ. Ավետիսյան. Եր.:
Պատմ. ինստիտուտ. 2014. - 137 էջ:**

Հրատարակվող փաստաթղթերն ու նյութերը լուսաբանում են 1920-ական թվականներին Հայաստանում Անգլիական օգնության կոմիտեի իրականացրած մարդասիրական և որբախնամ գործունեությունը, կոմիտեի և խորհրդային իշխանությունների հարաբերությունները մաս Ամերկոմի և Հայաստանի Կարմիր Խաչի ընկերության հետ համագործակցությունն ու փոխհարաբերությունները: Փաստաթղթերի գերակշիռ մասը հրատարակվում է առաջին անգամ:

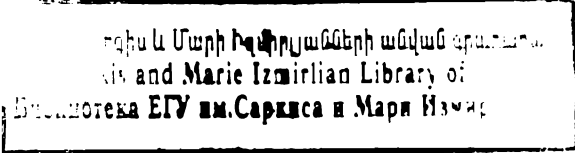
Ժողովածուն հասցեագրված է պատմաբանների, միջազգայնագետների, քաղաքագետների և ընթերցող լայն հանրության համար:

ՀՏԴ 941(479.25)

ԳՄԴ 63.3(22)

ISBN 978-99941-73-93-8

© ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ. 2014

20-րդ դարի առաջին տասնամյակներին՝ Հայաստանի համար սոցիալ-տնտեսական չափազանց ծանր շրջանում, անգնահատելի է այն օգնությունը, որ ցուցաբերվեց հայ ժողովրդին արտասահմանյան մարդասիրական կազմակերպությունների կողմից: Այդ գործում իրենց զգալի ներդրումն ունեն բրիտանական կազմակերպությունները:

Անգլիայում ձևավորված սկզբունքի համաձայն, երբ աշխարհի որևէ մասում տեղի էր ունենում դժբախտություն, Լոնդոնում կազմավորվում էին բազմաթիվ կոմիտեներ՝ տուժածներին օգնություն ցույց տալու նպատակով: Ընդ որում, կոմիտեները ղեկավարվում էին տվյալ ժամանակահատվածում պաշտոնավարող Լորդ Սերի՝ Լոնդոնի քաղաքագլխի կողմից¹:

Այսպես, Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Մեծ Բրիտանիայում ծավալվեց հուժկու շարժում՝ պատերազմի և թուրքական կոտորածների հետևանքով տուժած բազմահազար հայ փախստականներին օգնելու նպատակով: Ստեղծվեցին մի շարք կազմակերպություններ, որոնք իրենց առջև նմանատիպ նպատակներ էին դրել²:

Հայոց Մեծ Եղեռնի տարիներին կազմվում է «Անգլիան հայ փախստականներին» լոնդոնյան կոմիտեն՝ Անգլկոնը, որը պատմական գրականության և արխիվային փաստաթղթերում հաճախ անվանվում է նաև Լորդ Սերի ֆոնդ³ («Lord Mayor's Fund»), չնայած վերջինից բացի ընդգրկում էր նաև անգլիական մի քանի այլ հայասիրական և հասարակական ու բարեգործական կազմակերպություններ:

¹ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 113, ց. 38, գ. 10, քք. 25–26:

² Տե՛ս Պողոսյան Բ., Հայանպաստ շարժումը Մեծ Բրիտանիայում (1914–1923 թթ.), Եր., ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության բանգարան-ինստիտուտ, 2005, էջ 77:

³ Լորդ Սերի ֆոնդ (Լորդ քաղաքագլխի ֆոնդ) կամ Հայ փախստականների ֆոնդ. 20-րդ դարի առաջին կեսի բրիտանական ամենախոշոր նպաստամատույց կազմակերպությունն էր: Ստեղծման մասին որոշումն ընդունվել է Լորդերի պալատի կողմից 1915 թ. հոկտեմբերի 6-ին: Կազմակերպության ստեղծման գործում մեծ ներդրում ունեին Լոնդոնի Լորդ քաղաքագլուխ Չարլզ Ջոնսոնը, ապագա Լորդ քաղաքագլուխ Կառլ Ուելչկֆիլդը, հայանպաստ գործի ջատագով մի շարք պառլամենտականներ:

Անգլկոմի կազմում էին Էմիլիա Ռոբինզոնի հիմնած «Հայկական ընկերությունը» («Armenian Society»), Լոնդոնի քաղաքագլխի ֆոնդը («Lord Mayor's Fund»), «Մանչեստրի կամանց ընկերությունը» և այլն⁴:

Հայ փախստականների ֆոնդը կամ Լոնդոնի քաղաքագլխի ֆոնդը («Lord Mayor's Fund») հիմնադրվել է 1915 թ. հոկտեմբերի 6-ին Լորդերի պալատի կողմից ֆոնդի ստեղծման մասին ընդունված որոշումով⁵:

«Հայկական ընկերությունը» հիմնադրվել էր հայտնի «Daily News» թերթի խմբագիր Ջոն Ռոբինզոնի դստեր՝ հայնապաստ գործի մեծ ջատագով Էմիլիա Ռոբինզոնի կողմից, ով դեռևս Առաջին համաշխարհայինից առաջ սկսել էր հետաքրքրվել Օսմանյան կայսրությունում հայերի ծանր կացությամբ:

«Մանչեստրի կամանց ընկերությունը» փոքրիկ անգլիական հայասիրական միավոր էր, որը ևս ինտեգրված էր Անգլկոմի:

Անգլկոմի կազմում էր նաև Հայաստանի բարեկամների ընկերությունը («Friend of Armenia»), որը ստեղծվել էր դեռևս հայերի առաջին մեծ կոտորածներից հետո՝ 1896 թ., և Հայաստանում հիմնել էր որբանոցներ ու աղջիկների կարի արհեստանոցներ⁶:

Անգլկոմի հիմնական նպատակն էր կոտորածներից փրկվածներին օգնության տրամադրումը: 1916 թվականից սկսած՝ Անգլիական կոմիտեի բաժանմունքները գործում էին Եգիպտոսում, Բասրայում, Արանայում, Վանում և Իզդիիրում⁷:

Սակայն ստեղծված պատերազմական իրավիճակի ու քաղաքական անկայունության հետևանքով Կոմիտեն հաճախ ստիպված էր լինում արդեն իսկ հիմնադրված և գործող որբանոցները տեղափոխել ավելի ապահով վայրեր:

Այսպես, քուրդ ու տաճիկ ավազակախմբերի կողմից Իզդիիրի՝ առաջին գրավումից առաջ, տեղի բավականին լավ պայմաններ ունեցող Անգլկոմի որբանոցը հարկադրաբար փոխադրվեց Երևան: Միջազետքի

⁴ Տե՛ս Տերոյան Վ., Իմպերիալիստական ծիծեռնակներ. Միսիոներաբարեգործական կազմակերպությունների աշխատանքը Մերձավոր Արևելքում և Անդրկովկասում, Եր., 2008, էջ 10:

⁵ Տե՛ս Պողոսյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 86:

⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 38, գ. 10, քք. 25–26:

⁷ Տե՛ս Մելիքսեթյան Հ., Արևմտահայերի բռնագաղթը և սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը Սովետական Հայաստան (1915–1940 թթ.), Եր., 1975, էջ 101:

Կառավարության ստեղծումից հետո Բասրայի որբանոցները ևս անցան կոմիտեի հոգածության ներքո. գործունեությունը սահմանափակվեց երեխաներին հագուստ հայթայթելով: Ադանայից անգլիական գորգերի դուրս բերումից հետո տեղի որբերը մախ փոխադրվեցին Կիպրոս, ապա Կ. Պոլիս: 1921 թ. տվյալներով Կ. Պոլսում Անգլկոմի որբանոցներում ապաստանում էին մոտ հազար որբեր⁸:

Ցավոք, Կ. Պոլսում ևս Ֆոնդի միջոցներով գործող որբանոցի գործունեությունը կարճ տևեց: Ի վերջո որոշում ընդունվեց հայ երեխաներին տեղափոխել Կորֆու կղզի: Սակայն Կորֆուն ևս հայ որբերի համար ապաստան չդարձավ: Արդեն 1923 թ. հիսուն երեխաներ ֆոնդի կողմից ուղարկվեցին Կանադա՝ «The Armenian Relief Fund of Canada»-ի աջակցությամբ: Հետագա իրադարձությունները ստիպեցին ֆոնդին արդեն 1925 թ. փակել Կորֆուում գործող որբանոցը և բոլոր որբերին տեղափոխել Կանադա⁹:

Այդուհանդերձ՝ արխիվային փաստաթղթերը վկայում են, որ մինչ Կորֆուի որբանոցի փակվելը, որբերի մի մասն էլ՝ ավելի քան 300 հոգի, ՀՄԽՀ կառավարության համաձայնությամբ տեղափոխվել են Երևան:

1924 թ. Անգլկոմի տնօրեն Նորթքորտին հասցեագրված ՀՄԽՀ ժողկոմխորհի ներկայացուցչի նամակում մասնավորապես նշվում է. «ՀՄԽՀ կառավարությունը չի առարկում Կորֆուից 311 երեխա տղա և աղջիկ Հայաստան տեղափոխելուն, պայմանով, որ նրանց զոյությունը ապահովվեք մինչև 16–17 տարեկան հասնելը»¹⁰:

Սույն ժողովածուում ընդգրկված Անգլկոմի գործունեությանը վերաբերող բազմաթիվ արխիվային փաստաթղթեր վերաբերում են վերջինիս գործունեությանը 1920-ական թվականներին: Այն արժեքավոր տեղեկատվություն է պարունակում ինչպես կազմակերպության գործունեության հիմնական ուղղությունների, այնպես էլ այլ արտասահմանյան բարեգործական կազմակերպությունների ու խորհրդային իշխանությունների հետ ունեցած հարաբերությունների մասին՝ լուսաբանելով Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատմանը զուգահեռ ստեղծված ծանր սոցիալ-տնտեսական իրավիճակում որբերի խնամքի ու փախս-

⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 38, գ. 10, քք. 25–26:

⁹ Տե՛ս Պողոսյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 149–150:

¹⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 38, գ. 45, ք. 93:

տականների օժանդակության բարդ գործի կազմակերպման առանցքային կողմերը:

Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Անգլկոմի գործունեությունը Հայաստանում ժամանակավորապես ընդհատվում է:

1920 թ. նոյեմբերի սկզբներին, երբ քեմալական զորքերը գրավում են Ալեքսանդրապոլը, և Երևանի ու Թիֆլիսի միջև ընդհատվում է երկաթուղային երթևեկությունը, Երևանից Թիֆլիս է հեռանում նաև Անգլկոմի Հայաստանի ներկայացուցիչ Հարքորտը՝ իր տնօրինած որբանոցն ու հիվանդանոցը թողնելով Ամերկոմի Երևանի լիագոր, բժիշկ Աշերի հոգածությանը: 1921 թ. ամռանը Հարքորտը կրկին վերադառնում է Երևան արդեն ոչ միայն որպես Լոնդոնի քաղաքագլխի ֆոնդի, այլև հայանպաստ մի քանի ուրիշ բարեգործական հաստատությունների ներկայացուցիչ: 1921 թ. օգոստոսի 19-ին ՀՄԽՀ արտաքին գործերի ժողկոմ Ասքանազ Մռավյանը սկզբունքային համաձայնություն է հայտնում Անգլկոմի գործունեությունը Խորհրդային Հայաստանում վերսկսելու վերաբերյալ¹¹:

Անգլկոմի գործունեության ամենաեռուն շրջանը եղել է 1922 թ., որից հետո այն աստիճանաբար նվազել է, իսկ 1926 թ. կեսերին վերջնականապես դադարեցվել է¹²:

Ի տարբերություն Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեի (Ամերկոմ)՝ Անգլկոմի ծավալած մարդասիրական գործունեությունը ավելի քիչ է լուսաբանված, մինչդեռ այս կազմակերպության շնորհիվ հարյուրավոր հայ որբեր կարողացան փրկվել սովից և ցրտից՝ ապաստանելով Կոմիտեի որբանոցներում:

Արխիվային փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ թեև Ամերկոմի համեմատությամբ հայ որբերին ցուցաբերած Անգլկոմի օգնության ծավալները շատ ավելի փոքր են, այդուամենայնիվ արդեն 1923 թ. դեկտեմբերին Անգլկոմն իր խնամակալության տակ ուներ 4 որբանոց (նույն թվականի մայիսին որբանոցների թիվն ընդամենը 2-ն էր՝ 160 սաներով¹³), որտեղ բնակվում էր 483 երեխա՝ 243 տղա և 240 աղջիկ¹⁴: Կոմիտեի հովանավորության տակ էին գտնվում նաև մեկ հիվան-

¹⁰ Տե՛ս Մեյքսթրոյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 101:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 102:

¹² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 38, գ. 30, քք. 104–105:

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 32, քք. 14–16:

դանոց, մի քանի արհեստագործական դպրոցներ և մեկ համրակրթական դպրոց՝ 513 աշակերտներով¹⁵, որտեղ որբերի հետ համատեղ ուսանում էին նաև կոմիտեի աշխատակիցների երեխաները:

Անգլկոմը գործունեությունն իրականացնում էր Անգլիայից անմիջականորեն ստացվող նվիրատվությունների գումարների հաշվին, սակայն անհրաժեշտ պարենային ապրանքները ձեռք էր բերում մեծամասամբ Անդրդաշնության տարածքում, ինչը զգալի օժանդակություն էր սոցիալապես վատթարագույն վիճակում գտնվող երկրի տնտեսությանը, քանզի տեղական ապրանքների ձեռքբերումը խթանում էր երկրի արտադրության կայացմանը:

Կոմիտեի գործունեությունը չէր սահմանափակվում միայն թուրքական ջարդերից փրկված որբերի խնամակալությամբ. կազմակերպությունն օգնություն էր ցույց տալիս նաև Միջագետքի հայ փախստականներին, ինչպես նաև Հայաստան ներգաղթածներին:

Ընդ որում, այս նպատակի համար միջոցներ էին տրամադրվում նաև բրիտանական պետական զանձարանից: Մասնավորապես, Իրաքում գտնվող հայ փախստականներին օգնելու և վերջիններիս Անդրկովկաս տեղափոխելու համար բրիտանական կառավարության կողմից տրամադրվել է 35000, այնուհետև հավելյալ ևս 10000 ֆունտ ստեռլինգ¹⁶:

Կոմիտեի կարի, կոշիկի և գործվածքեղենի արտելներում մեծահասակ որբերի հետ միասին աշխատում էին նաև զաղթականները: Ասվածից բխում է, որ Կոմիտեն, բացի բարեգործական անհատույց օգնության տրամադրումից, լուծում էր նաև բնակչության մի որոշակի, թեկուզ և չնչին մասի աշխատատեղերով ապահովման խնդիրը, ինչը ևս տնտեսական առումով դրական ազդեցություն ուներ երկրի սոցիալական վիճակի բարելավման վրա:

Արխիվային փաստաթղթերում տեղ գտած տվյալների հիման վրա հնարավորություն ենք ստանում ուսումնասիրել Անգլկոմի ծավալած գործունեության մի շարք առանցքային կողմեր, որի արդյունքում կարելի է վերլուծություն կատարել Հայաստանի համար անչափ ծանր շրջանում

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁶ Տե՛ս Պողոսյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 150:

գաղթականության ու որբերին առնչվող խնդրիքների լուծման գործում այս կազմակերպության ունեցած ներդրման մասին:

Հատկանշական է, որ Անգլկոմը չէր սահմանափակվում միայն երեխաների խնամքը որբանոցներում կազմակերպելով, և նրա գործունեությունը ներառում էր ավելի լայն ոլորտ. մասնավորապես կոմիտեի միջոցներով գործում էին ապաստարաններ, սննդակայաններ, արհեստանոցներ և դպրոցներ, որոնցից օգտվում էին ոչ միայն որբանոցներում ապաստանած երեխաները:

Սակայն գործունեության այս եռուն շրջանը սահմանափակվեց միայն 1922 թվականով, երբ ամենամեծ չափով արտահայտվեց Անգլկոմի բարեգործական ներուժը:

Միայն 1922 թ. ընթացքում Անգլկոմի կողմից Հայաստան է ներմուծվել 65 վագոն տարբեր ապրանքներ¹⁷: Նույն թվականին ֆոնդի հավաքած ընդհանուր գումարը կազմել է 30000 ֆունտ ստեռլինգ, որի զգալի մասը ուղարկվել է Երևան¹⁸:

Այն մասին, որ 1922 թ. Անգլկոմը դեռևս ի վիճակի էր լրացուցիչ բարեգործական միջոցներ ներդնել որբերի խնամակալության համար, վկայում է նաև ՀՄԽՀ լուսժողկոմատի խնդրանքին ի պատասխան՝ Անգլկոմի համաձայնությունը՝ 1922 թ. բացել ևս մեկ մանկատուն, ինչպես նաև տրամադրել որբերի ձմեռային հագուստի համար մահուդ, հագուստ և պարեն:

ՀՄԽՀ ժողկոմխորհին ներկայացրած լուսժողկոմատի զեկուցագրում մասնավորապես նշվում է. «Խորը գիտակցելով, որ աշնան վերջերից ծանր կացության մեջ պետք է ընկնեին փողոցներում զիջերուցերեկ թափառող հարյուրավոր անտուն-անտեր երեխաները, միաժամանակ այլի առաջ ունենալով այն հանգամանքը, որ մեր նախահաշվի սահմաններում բնավ չէինք կարող նույնիսկ մինիմալ չափով հոգալ այդ թշվառների կարիքները, դիմում եմ Ամերիկյան եւ Անգլիական կոմիտեներին և խնդրում նրանց աջակցությունը: Ամերկոմը բացարձակապես մերժում է՝ հայտնելով, որ իր միջոցները թույլ չեն տալիս իրեն նոր մանկատներ բանալ. Անգլիական կոմիտեն խոստանում է իր աջակցությունը»:

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 147:

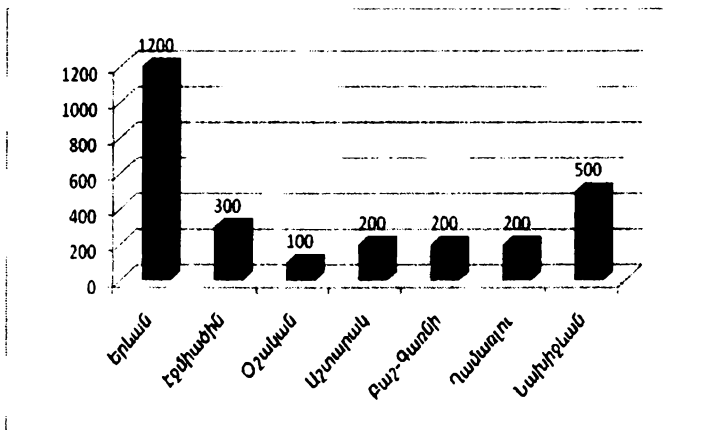
¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 151:

նը: Հոկտեմբերի վերջերին Անգլիական կոմիտեի լիազոր Նորքթորտը խոստանում է 2000 յարդ մահուդ մեր մանկատների երեխաների ծննդա-
 յին հագուստի համար և 250 հոգու պարեն ու հագուստ, եթե Երևանում
 հիմնելու են նոր մանկատուն հատկապես փողոցի երեխաների հա-
 մար¹⁹»:

1922 թ. դեկտեմբերին Անգլկոմը փորձում է ավելի ընդլայնել գործու-
 նության շրջանակները հիմնելով նոր սննդակայաններ, որոնցից օգտվում
 էին ընդհանուր թվով 2700 երեխաներ: Անգլկոմն օգնություն էր ցուցաբերում
 նաև Միջազգային և Իրանի գաղթականներից թվով 6900 մարդկանց²⁰, այդ-
 պիսուս փրկելով սովի և բշվառության ճիրաններից (տես գծապատկեր 1):

ԳԾԱՊԱՏԿԵՐ 1

**Անգլկոմի սննդակայաններում սնվող երեխաների բաշխվածությունն ըստ
 բնակավայրերի²¹**

Հատկանշական է, որ 1922 թ. դրությամբ ունենալով երկու մանկա-
 տուն, որոնք գտնվում էին Երևանում, Անգլկոմը սննդակայանների առու-
 մով փորձել է ընդգրկել ավելի լայն աշխարհագրություն՝ ներառելով ևս
 վեց բնակավայրեր, որտեղ կենտրոնացած էին մեծաթիվ սովյալ որբեր:

¹⁹ Տես ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 102, թթ. 4-5:

²⁰ Տես նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 38, գ. 30, թթ. 98-105:

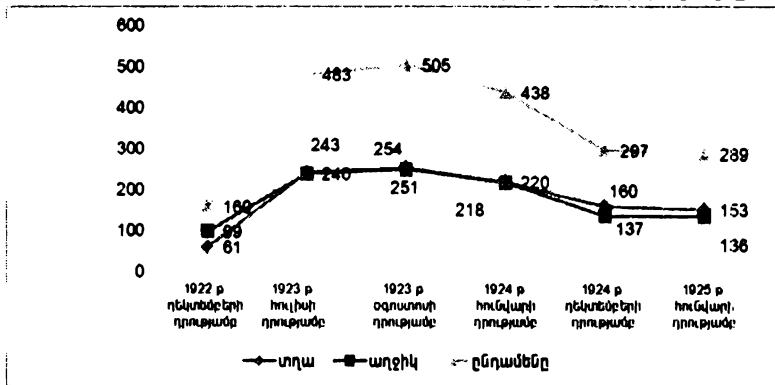
²¹ Գծապատկերը կազմվել է ըստ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 38, գ. 30, թթ. 98-105 փաստաթղ-
 թերի տվյալների:

Մակայն, ուսումնասիրելով արդեն 1923 թ. դեկտեմբերի դրությամբ արտասահմանյան օգնության կազմակերպություններում խորհրդային ներկայացուցչության հաշվետվությունը, պարզվում է, որ սննդակայանների թիվը կրճատվել է, և 1923 թ. հունվարից մինչև հուլիս ընկած հատվածում Անգլկոմը պահել է միայն մեկ սննդակայան Էջմիածնում, որտեղ օրական սնունդ են ստացել 300 երեխաներ²²: Փաստորեն, Անգլկոմի հիմնած սննդակայանները համապատասխան միջոցների բացակայության պատճառով գոյատևել են կարճ ժամանակահատված: Այդուհանդերձ, փաստերը խոսում են այն մասին, որ Անգլկոմն իր գործունեությունը չի սահմանափակել միայն Երևանում, այլ որբերի քանակի համեմատությամբ առկա սուղ միջոցների պայմաններում անգամ ձգտել է իր գործունեությունն իրականացնել ամբողջ Հայաստանի տարածքով՝ խնդիր ունենալով փրկել հնարավորինս մեծ թվով որբերի:

Չնայած 1923 թ. հունվար-օգոստոս ամիսներին գործունեության ընդհանուր ծավալների կրճատմանը, այդուհանդերձ, Անգլկոմին հաջողվել է որբանոցների թիվը հասցնել երկուսից չորսի, որտեղ գտնվում էին ընդհանուր թվով 505 որբեր (տե՛ս գծապատկեր 2):

ԳԾԱՊԱՏԿԵՐ 2

Անգլկոմի որբանոցներում ապաստանած երեխաների թվակազմը²³

²² ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 38, գ. 32, թթ. 14–16.

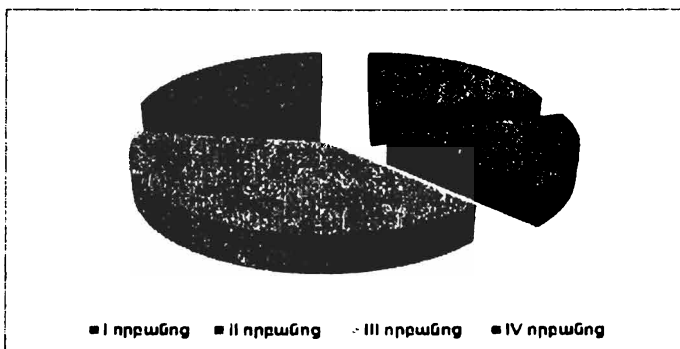
²³ Գծապատկերը կազմվել է ըստ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 38, գ. 30, թթ. 98–105, գ. 32, թթ. 14–16., գ. 33, թթ. 88–89, գ. 42, թթ. 9–17, գ. 62, թթ. 76–83, գ. 62, թթ. 18–19 փաստաթղթերի տվյալների:

Ութ ամիսների ընթացքում Անգլկոմի որբանոցների երեխաների թիվը ավելացել է ավելի քան երեք անգամ՝ 160-ից հասնելով 505-ի, որը ամենաբարձր ցուցանիշն է կոմիտեի գործունեության ընթացքում:

Համեմատաբար ավելի մեծ թվով որբեր ապաստանում էին Երևանում՝ Անգլկոմի երրորդ որբանոցում, որը շենքային բարենպաստ պայմաններից ելնելով՝ տեղակայված էր Ս. Սարգիս եկեղեցու մայրախնային թեմական դպրոցի շենքում, ինչը թույլ էր տալիս ավելի շատ երեխաներ ընդունել: Այստեղ տեղավորված էին 200 որբեր, այդ թվում՝ 123 աղջիկ և 77 տղա: Առաջին որբանոցում ապաստանում էին 19 տղա և 88 աղջիկ, չորրորդում՝ համապատասխանաբար 75 և 40: Երկրորդ որբանոցի սաները բացառապես տղաներ էին՝ թվով 83 հոգի (տես գծապատկեր 3):

ԳԾԱՊԱՏԿԵՐ 3

1923 թ. օգոստոսի դրությամբ Անգլկոմի հոգածության տակ գտնվող որբերի բաշխվածությունն ըստ մանկատների²⁴

Այսպիսով, չնայած սննդակայանների, գաղթականությանն օժանդակության և գործունեության այլ ոլորտների մասով գործունեության զգալի կրճատմանը՝ որբանոցների առումով Անգլկոմը 1923 թ. ընդլայնեց գործունեության շրջանակները՝ իր հիմնական գործառույթը կենտրոնացնելով որբերի խնամքը մանկատներում իրականացնելու վրա: Այդ մասին է վկայում նաև ժամանակի հասարակական-քաղաքական գործիչ, մտավորական և Ամերկոմում տարբեր պաշտոններ զբաղեց-

²⁴ Գծապատկերը կազմվել է ըստ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 38, գ. 33, թթ. 88–89 փաստաթղթերի տվյալների:

րած Վարազդատ Տերոյանի գրառումն Անգլկոմի մասին: Նա նշում է. «Որբանոցը նրանց (*Անգլկոմի* – *Ս. Ա.*) կենտրոնական և միակ հիմնարկն էր, որի վրա և ծախսվում էր նրանց ոչ միայն նյութական, այլև բարոյական բոլոր կապիտալները: Արդարացի դատելու համար պետք է խոստովանել, որ իսկապես Անգլկոմի որբանոցն ըստ ամենայնի լավ կազմակերպված, կահավորված և կարգավորված մի որբանոց էր, որը ոչ միայն մանուկներն չուներ Ամերկոմի անկարգ և անկազմակերպ խառնարանների հետ, որոնց, լավագույն դեպքում, գիշերային ապաստարան կամ հանրակացարան կարելի էր անվանել»²⁵:

Այն, որ Տերոյանը նշում է Անգլկոմի միայն մեկ որբանոցի մասին, վկայում է այն մասին, որ, հավանաբար, նրա գրառումը վերաբերում է Անգլկոմի գործունեության 1921–1922 թթ.: Օգնության մյուս ուղղությունները Տերոյանի ուշադրությանը չեն արժանացել Ամերկոմի համեմատությամբ դրանց ծավալների անհամեմատ փոքր լինելու պատճառով:

Այդուհանդերձ, կարևոր ենք հասարակում ընդգծել այն հանգամանքը, որ Անգլկոմի որբանոցների խնամքի տակ գտնվող երեխաների վիճակը շահեկանորեն տարբերվում էր Ամերկոմի որբանոցներում ապաստանածների կարգավիճակից՝ տիրող մթնոլորտի և կարգուկանոնի առումով:

Հաջորդող ժամանակահատվածում, ինչպես երևում է գծապատկեր 2-ի տվյալներից, Անգլկոմի որբանոցների երեխաների ընդհանուր թիվը շարունակաբար նվազել է՝ 1925 թ. հունվարի դրությամբ հասնելով 289-ի:

1924 թ. հունվարին որբերի թվաքանակը կրճատելու վերաբերյալ Անգլկոմի Լոնդոնի քարտուղարությունից ստացված նամակում նշվում է, որ «...Կոմիտեն ծրագրած է հիմնապես պահել 200 երեխաներ իբրև որբեր, այս էլ աստիճանաբար պիտի տրվի ձեր կառավարությանը, երբ արդեն երկրի դրությունը բարվորված է: ...Անցյալ մարտին մր. Հարքորտը և ես մասնավոր դիմում կատարեցինք Կոմիտեին, որ այս ապաստարանի երեխաները մի ժամանակ ևս պետք է պաշտպանվեն, և թե այդ ժամանակ մենք ենթադրեցինք դադարեցնել ընդհանուր օգնությունը, մեր Կոմիտեն համաձայնվեց անել այդ մի տարվա համար ևս: Ահա տարին լրանում է եկող մարտին, բայց Կոմիտեն նորից ժամանակը երկարացրեց մինչև հունիսը: Ուստի Կոմիտեն եկող հունիսի վերջը

²⁵ Տե՛ս Տերոյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 89:

պիտի փափագի, որ Դուք ստանձնեք ավելորդ երեխաների հիմնական թվի՝ 200-ի 25%-ը կրճատված, որը մենք կամենում ենք պահել: Այս նշանակում է կրճատել մեր թիվը 480-ից 150-ի...»²⁶:

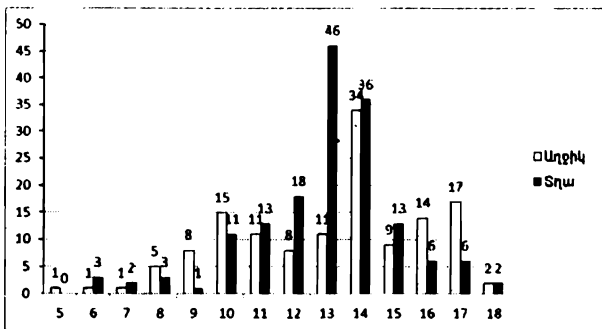
Արդեն 1925 թ. հուլիսից Անգլկոմի և ՀՄԽՀ լուսժողովմատի միջև քանակցություններ են սկսվում 2 որբանոցները հանձնելու վերաբերյալ: Համաձայն պայմանավորվածության՝ Անգլկոմը հանձնելու էր մանկատների ամբողջ գույքը, պահեստում եղած պարենը, 129 սանի համար հագուստ ու անկողին և յուրաքանչյուր սանի համար՝ 15 ֆունտ ստեռլինգ-ընդամենը՝ 1935: Գումարը պետք է հանձնվեր Լուսժողովմատին երկու փուլով²⁷:

Այսպիսով, արդեն 1925 թ. հուլիսին Անգլկոմի խնամակալության տակ գտնվող որբերի քանակը կրճատվելով հասել էր մինչև 129-ի, իսկ հաջորդ տարվա հունվարի 1-ից նախատեսվում էր ընդհանրապես դադարեցնել Անգլկոմի որբախնամ գործունեությունը:

Հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև Անգլկոմի որբերի սեռատարիքային կազմի ուսումնասիրությունը այն առումով, որ կարևոր տեղեկատվություն է պարունակում երեխաների կրթության և դաստիարակության վերաբերյալ (տես գծապատկեր 4):

ԳԾԱՊԱՏԿԵՐ 4

**Անգլկոմի որբերի սեռատարիքային կազմը
(1924 թ. դեկտեմբերի դրությամբ)²⁸**

²⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 38, գ. 45, թթ. 20–23:

²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 122, ց. 1, գ. 340, թ. 103:

²⁸ Գծապատկերը կազմվել է ըստ ՀԱԱ, ֆ.113, ց. 38, գ. 62, թթ. 76–83 փաստաթղթերի տվյալների:

Քանի որ ըստ սեռատարիքային խմբերի որբերի քանակի մասին վիճակագրական տվյալների հանդիպում ենք 1924 թ. դեկտեմբերին թվագրված արխիվային փաստաթղթերում, իսկ 1923 թ., ինչպես նաև 1924 թ. առաջին կիսամյակին (երբ Անգլկոմի որբանոցներում արձանագրվել է որբերի ամենամեծ թիվը) վերաբերող տվյալներն արտացոլում են որբերի միայն սեռային կազմը, հետևաբար որպես ուսումնասիրության հիմք վերցրել ենք 1924 թ. դեկտեմբերի տվյալները:

Հարկ ենք համարում նշել նաև, որ այս տվյալները Անդրժողովախորհի և ՀՄԽՀ ժողովախորհի ներկայացուցչին են ներկայացվել ՀՄԽՀ ժողովախորհի գաղտնի բաժնի կողմից Անգլկոմին ուղղված հարցման պատասխանի տեսքով²⁹, ինչը ևս վկայում է տվյալների հույժ կարևորության մասին:

Գծապատկեր 4-ից երևում է, որ Անգլկոմի որբանոցներում են ապաստանել 5–18 տարեկան որբեր, ընդ որում՝ որբերի ընդհանուր կազմի մեջ մեծ թիվ են կազմում 10–14 տարեկան, այսինքն՝ վաղ պատանեկության շրջանում գտնվող երեխաները: Ամենամեծ թիվը կազմում են 13 և 14 տարեկան տարիքային խմբերում գտնվող երեխաները, համապատասխանաբար՝ 57 և 70, այն դեպքում, երբ 5–9 տարեկան երեխաների ընդհանուր թիվը ընդամենը 25 է:

Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ որբերի թվում միանշանակ գերակշռում էին դպրոցահասակ երեխաները, ինչը խոսում է այն մասին, որ Անգլկոմի առջև էր ծառայած ոչ միայն որբերի զուտ կենսական պայմանների ապահովումը, այլև կրթության և դաստիարակության, այլ կերպ ասած՝ ապագա քաղաքացիների ձևավորման հիմնախնդիրը:

Այս հարցում, անշուշտ, որպես ակնհայտ շահառու կողմ հանդես էին գալիս խորհրդային իշխանությունները, որոնք բարիտրացիական հարաբերություններ էին պահպանում Անգլկոմի հետ, սակայն միաժամանակ ձգտում վերահսկողության տակ պահել վերջինիս գործունեությունը, մասնավորապես՝ որբերի կրթության կազմակերպման հարցում:

Այս առումով կարևորություն է ներկայացնում Անգլկոմի և խորհրդային իշխանությունների միջև հարաբերությունների տարբեր ասպեկտներն արտացոլող արխիվային փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը:

²⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 38, գ. 62, թթ. 76–83:

Այսպես, 1921 թ. ՀՄԽՀ արտգործօժողկոմի կողմից հաստատված փաստաթղթում ամրագրվում են այն բոլոր արտոնությունները, որոնցով իշխանություններն օժտում են Անգլիական օգնության կոմիտեին՝ միաժամանակ հավաստելով, որ ՀՄԽՀ իշխանությունները պատրաստակամ են ցուցաբերել Անգլկոմիին և նրա գործունեությանը ցանկացած օժանդակություն³⁰:

Ութ կետից բաղկացած փաստաթղթում, որոնցից յոթում բացառապես ամրագրվում են Անգլկոմիին տրվող արտոնությունները, այդ թվում՝ Կոմիտեի անձնակազմի՝ երկրից անարգել ելումուտի հնարավորությունը, օգնության բաշխման և վերահսկման ինքնուրույնությունը, մաքսային ու այլ վճարումներից չազատումը և այլն, ութերորդ կետով սահմանվում էր Կոմիտեի որբանոցներում առկա որբերի կրթության և դաստիարակության կազմակերպման իրավական հենքը:

Ըստ այդմ, որբերի կրթությունը և դաստիարակությունը կոմիտեի որբանոցներում պետք է իրականացվեր ՀՄԽՀ Լուսժողկոմի անմիջական ղեկավարությամբ՝ համաձայն ՀՄԽՀ օրենսդրության³¹:

Սա, իհարկե, վկայում է այն մասին, որ խորհրդային իշխանությունները մեծապես մտահոգված էին ապագա քաղաքացիների կրթադաստիարակչական գործընթացը խորհրդային գաղափարախոսությանը համահունչ կազմակերպելու հարցում, ինչը կարող էր վտանգվել արևմտյան արժեքների կրողը հանդիսացող միսիոներների դաստիարակության ներքո:

Պատահական չէր, որ օտարերկրյա բարեգործական կազմակերպություններին կից դպրոցներում խորհրդային կառավարության ակտիվ միջամտությամբ վերացվեցին աստվածաբանության և խորհրդային դպրոցի ոգուն խորթ այլ առարկաների դասավանդումը, ապա ցրվեցին բոյ-սկաուտական կազմակերպությունները³²:

Իհարկե, Անգլկոմիի դեպքում այս խնդիրը նվազ մտահոգիչ էր քան Ամերկոմի պարագայում, երբ խորհրդային իշխանությունները ստիպված եղան ավելի կոշտ միջոցների դիմել՝ առանձին համաձայնագրով խստորեն սահմանափակելով Ամերկոմի գործունեությունը միայն օգ-

³⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 22, թ. 181:

³¹ Տե՛ս նույն տեղում:

³² Տե՛ս Մեկիքսեթյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 105:

նության տրամադրմամբ՝ կտրականապես բացառելով ցանկացած քաղաքական, առևտրական և կրոնական քարոզչության գործունեություն³³։ Դա առաջին հերթին պայմանավորված էր Անգլիոմի գործունեության ավելի փոքր ծավալներով, ինչպես նաև այն հանգամանքով, որ Անգլիոմի աշխատակիցների մեծամասնությունը տեղացիներ էին։ 1923 թ. տվյալով Անգլիոմի աշխատակազմում օտարերկրացի էր միայն տնօրենը, մնացած 77 աշխատակիցները տեղացիներ էին³⁴։

Անգլիոմի կողմից աշխատակիցների ընդունման, ազատման, աշխատաժամերի սահմանման, վարձատրման և աշխատանքային հարաբերությունների հետ կապված այլ գործընթացները ևս սահմանվում էին երկկողմ համաձայնագրով³⁵։

Ինչ վերաբերում էր որբերի կրթությանը, ապա բոլոր երկկողմ համաձայնագրերով իշխանություններն ամրագրում էին իրենց վերահսկողական գործառույթը։

Անդրկովկասի խորհրդային կառավարության և Լորդ Մերի Ֆոնդի միջև կնքված 1924 թ. սեպտեմբերին թվագրվող համաձայնագրով թեև պահպանվում են նախապես ընձեռված արտոնությունները, սակայն էապես ընդլայնվում է կառավարության վերահսկողության իրավասությունը։ Մասնավորապես նշվում է, որ Լորդ Մերի Ֆոնդը պատասխանատու է պահելու երեխաներին մինչև նրանց 16 տարեկան դառնալը, և երեխաները որբանոցից պետք է արձակվեն միայն կառավարության համաձայնությամբ։

Նույն համաձայնագրի երրորդ կետով սահմանվում է, որ երեխաները պետք է կրթություն ստանան Լուսավորության ժողկոմատի դպրոցներում։ Ժողկոմատի այն դպրոցները, որտեղ պետք է սովորեին միայն Լուրդ Մերի Ֆոնդի երեխաները, պահվելու էր Ֆոնդի հաշվին³⁶։

Համաձայնագրի իններորդ և տասներորդ կետերով ամրագրվում է, որ Ֆոնդը իրավունք չունի առանց կառավարության թույլտվության վաճառելու կամ փոխանակելու որբերի համար ներմուծված որևէ ապրանք,

³³ Տե՛ս Ավետիսյան Ս., Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեի գործունեությունը Հայաստանում 1918–1930 թթ., Եր., 2009, էջ 166։

³⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 38, գ. 32, թթ. 14–16։

³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 62, թ. 54։

³⁶ Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 51–52։

իսկ Ֆոնդի որբանոցների և շենքերի վերահսկողությունը պետք է կատարվի Կառավարության հատուկ ներկայացուցչի միջոցով³⁷:

Վերը նշվածից կարող ենք եզրակացնել, որ խորհրդային կառավարությունն Անգլիոմի գործունեությանը վերաբերվում էր արդեն որոշակի վերապահումներով, ինչն էլ հիմնական պատճառն էր նոր համաձայնագրի կնքման և Անգլիոմի որոշ գործառույթների նկատմամբ վերահսկողության խստացման:

Գ. Նորատունկյանին ուղղված ՀՍԽՀ հողագործության ժողովրդական կոմիսար Ա. Երզնկյանի գրության մեջ, որը ներառում է նույն համաձայնագրի վերաբերյալ պարզաբանումներ, նշվում է, որ համաձայնագրի երկրորդ հոդվածում նշվող որբերի արձակման տարիքը (16 տարեկան), սահմանվել է որպես ինքնապահ դառնալու տարիքային շեմ: Իսկ նույն հոդվածի երկրորդ մասը, որը վերաբերում էր որբերի արձակմանը միայն կառավարության համաձայնությամբ, ամրագրվել է՝ նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ կառավարությունը նախապես պետք է տեղեկացվի որբերի արձակման մասին՝ նախքան այդ նրանց որևէ սահեստ կամ հողագործություն սովորեցնելու նպատակով³⁸:

Կրթությունը Լուսավորության կոմիսարիատի դպրոցներում իրականացնելու մասին համաձայնագրի երրորդ կետի վերաբերյալ ժողովրդական կոմիսարը հստակեցնում է, որ որքան էլ Լորդ Մերի ֆոնդի տրամադրության տակ գտնվող դպրոցների մատակարարումը և ղեկավարումն իրականացվում է նույն ֆոնդի կողմից, այդուամենայնիվ, այդտեղ պարտադիր է կրթական գործընթացը կազմակերպել պետական դպրոցների ծրագրով³⁹:

Վերը նշվածը ևս մեկ անգամ փաստում է կրթության հարցում խորհրդային կառավարության ունեցած դիրքորոշման մասին:

Մույն հետազոտության շրջանակներում մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև Անգլիոմի հարաբերությունները մարդասիրական այլ կազմակերպությունների, մասնավորապես՝ Ամերկոմի և Հայաստանի Կարմիր Խաչ ընկերության հետ:

³⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁸ Տե՛ս նույն տեղում գ. 72, թթ. 18–19:

³⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

Ամերկոմի համեմատությամբ Անգլկոմի գործունեության ավելի նեղ շրջանակները պայմանավորում էին նաև ազդեցության ավելի ցածր մակարդակ⁴⁰: Պատկերավոր համեմատության համար նշենք, որ միայն 1922 թ. ապրիլից մինչև տարեվերջ Հայաստանում Ամերկոմից օգնություն ստացողների թիվը կազմել է ամսական 103825 մարդ, իսկ 1924 թ. Ամերկոմի որբանոցներում միայն չափահաս որբերի թիվը կազմում էր 8275, երբ պետական որբանոցներում այդ թիվը հասնում էր ընդամենը 816-ի⁴¹: Գծապատկեր 4-ի տվյալներից երևում է, որ 1924 թ. դեկտեմբերի դրությամբ Անգլկոմի որբանոցների չափահաս որբերի թիվը ընդամենը 4-ն է:

Ակնհայտ է, որ չափահասների խնամակալությունն իր բնույթով ավելի ծախսատար է, հետևաբար այս տեսանկյունից համեմատությունն անգամ բավարար է ընդգծելու համար երկու կոմիտեների կողմից ծախսվող միջոցների հսկայական տարբերությունը և դրանով պայմանավորված՝ իշխանությունների հետ հարաբերություններում Ամերկոմի ունեցած ավելի մեծ ինքնուրույնությունն ու ազդեցությունը, ինչը թույլ էր տալիս վերջինիս, Վ. Տերոյանի բնորոշմամբ, հաճախ անտեսել ու արհամարհանքով վերաբերվել Անգլկոմին⁴²:

Սակայն, միաժամանակ, հանդիսանալով Հայաստանում երկու գերտերությունների ոչ ֆորմալ ներկայացուցիչներ, երկու կազմակերպությունները, ձգտում էին գոնե առերևույթ պահպանել սերտ հարաբերություններ՝ երբեմն հանդես գալով նաև համագործակցության որոշ նախաձեռնություններով:

Նման դրսևորումներից էր Անգլիական և Ամերիկյան կոմիտեների սկաուտական խմբերի միացյալ մարզահանդեսի անցկացումը, որին հրավիրված էին ՀՄԽՀ լուսժողկոմի բարձրաստիճան պաշտոնյաներ⁴³, ինչպես նաև՝ Ամերկոմի ներկայացուցչի կողմից տրված հրամանը, որով թյուրատրվում է առանց անցագրային կարգի Անգլկոմի ներկայացուցիչների մուտքը Ամերկոմի հիվանդանոցներ և որբանոցներ⁴⁴: Սա ևս վկա-

⁴⁰ Տե՛ս Ավետիսյան Ս., ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի հայանպաստ գործունեությունը Առաջին աշխարհամարտից հետո, Բանբեր Երևանի Համալսարանի, Միջազգային հարաբերություններ, քաղաքագիտություն, Եր., 2012, 137.6, էջ 3–12:

⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴² Տե՛ս Տերոյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 90:

⁴³ Տե՛ս ՀԱԱ ֆ. 122, ց. 1, գ. 399, թ. 10:

⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 38, գ. 22, թ. 365:

յում է երկու կոմիտեների շահագրգռվածության մասին հրապարակայնորեն ընդգծելու իրենց մտերմական հարաբերությունների առկայությունը:

Սակայն, ինչպես վկայում են այդ կազմակերպությունների աշխատանքի ու կառուցվածքի մասին ականատես ու անմիջական մասնակից Վ. Տերոյանի տեղեկությունները, երկու կոմիտեների միջև հարաբերությունները չէր կարելի միարժեքորեն ընկալել: Նրա բնորոշմամբ. «Այդ հարաբերության բնորոշ գիծը մի քիչ հակասական է. մեկ կողմից՝ սերտ և մտերմական, մյուս կողմից՝ քննադատական, մրցակցային և նույնիսկ՝ դավադրական-քնամական: ... Հենց որ խնդիրը գալիս էր այն մասին, թե այս երկիրը մտել է վերահաս զաղութացման ժամանակաշրջանը, հենց որ պետք էր լինում հաշվի առնել շատ մոտալուտ ապագայի հեռանկարները, Անգլկոմը մանավանդ, իբրև ավելի թույլ և փոքր կազմակերպություն, անկարող էր պատշաճ կերպով թաքցնել իր քննադատական և հակադիր վերաբերմունքը դեպի Ամերկոմը»⁴⁵:

Այս առումով, որպես ընդհանրացում, կարող ենք նշել, որ Ամերկոմի և Անգլկոմի հարաբերությունները, որքան էլ որ առերևույթ կարող էին հարթ թվալ, այդուամենայնիվ, ունեցել են նաև բավականին կնճռոտ կողմեր, ինչը որոշակիորեն պայմանավորված էր նաև այն տերությունների աշխարհաքաղաքական շահերով, որոնց ներկայացուցիչն էին տվյալ կազմակերպությունները:

Ամերկոմի համեմատությամբ՝ ավելի ջերմ էին Անգլկոմի հարաբերությունները Հայաստանի Կարմիր Խաչ ընկերության հետ, ինչն արտահայտվում էր նաև համագործակցության տեսքով: Մասնավորապես, տիկին Ռոբինսոնի ընկերության կողմից Հայաստանի Կարմիր Խաչին պարբերաբար տրամադրվում էր դեղորայք՝ փախստականներին և որբերին բժշկական օգնություն տրամադրելու նպատակով:

Բացի այդ, հնարավորության սահմաններում Անգլկոմի կողմից Հայաստանի Կարմիր Խաչ ընկերությանն է տրամադրվել հաշմանդամների համար անհրաժեշտ բժշկական սարքավորումներ և այլ հավելյալ պարագաներ⁴⁶:

⁴⁵ Տե՛ս Տերոյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 90:

⁴⁶ Տե՛ս ՀԼԱ, ֆ. 154, ց. 1, գ. 12, ք. 6:

Այս երկու կազմակերպությունների միջև ձևավորված առանձնահատուկ ջերմ հարաբերությունների մասին է վկայում նաև Հայաստանի Կարմիր խաչ ընկերության վարչության որոշումը Անգլկոմի ներկայացուցիչ Հարքորտին ընկերության վարչության անդամ ընտրելու մասին՝ հաշվի առնելով ընկերությանը նրա մատուցած ծառայությունները և ցուցաբերած օժանդակությունը⁴⁷:

Ընդհանրացնելով վերը նշված փաստերը՝ կարող ենք եզրահանգել, որ Անգլիական օգնության կոմիտեն, գործելով Հայաստանում որպես մարդասիրական նպաստամատույց կազմակերպություն, իր զգալի ներդրումն է ունեցել ինչպես հարյուրավոր որբերի ու գաղթականների փրկության, այնպես էլ երկրի սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակի հնարավորինս բարելավման գործում: Կարծում ենք՝ սույն հավաքածուում տեղ գտած Հայաստանի ազգային արխիվի փաստաթղթերը կօգնեն լուսաբանելու 1920-ական թվականներին Անգլկոմի՝ Հայաստանում ծավալած գործունեությունը՝ հնարավորություն տալով ավելի մանրամասն ծանոթանալու այդ գործունեության առանցքային ուղղություններին:

Ժողովածուում ընդգրկված որոշ փաստաթղթերը տպագրվում են մասնակի կրճատումներով և ռճական շտկումներով, դրանցում կատարվել են ուղղագրական և կետադրական սխալների ուղղումներ:

Մտրեն Ավետիսյան

⁴⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 154, ց. 1, գ. 12, ք. 7:

THE ACTIVITY OF ENGLISH COMMITTEE FOR RELIEF IN ARMENIA IN 1920's

SUMMARY

In the first decades of 20-h century, in the very hard social-economic period for Armenia, the aid was inestimable, given to Armenian people by foreign humanitarian organizations. To that cause the British organizations made a major contribution.

According to the principle formed in Great Britain, when in some part of the World has been happened a misfortune, in London have been formed many committees for injured persons' relief.

So, in the years of the World War I, in Great Britain begun a grandiose movement to help thousands Armenian refugees, that were victims of the war and Turkish bloody battles. A number of organizations were set up, which had such purposes.

In the years of Armenian Genocide was set up "England for Armenian Refugees" London Committee; English Committee, which is often mentioned in historical literature and archival documents as "Lord Mayor's Fund", in spite of the fact, that it has included some more non-government charitable organizations.

In the Committee were included "The Armenian Society", founded by Emilia Robinson, "Lord Mayor's Fund" and "Society of Manchester women".

Fund of Armenian Refugees or Lord Mayor's Fund was founded in October 6, 1915, by the House of Lords.

The Armenian Society has been founded by the daughter of John Robinson, the editor of the well-known newspaper "Daily News", Emilia Robinson, who was been interested in the hard state of Armenians in the Ottoman Empire, still before World War.

"Society of Manchester women" was a little relief organization, integrated in English Committee.

The English Committee was included the organization "Friends of Armenia", which still after the first big slaughters in 1896 was founded, and founded orphanages and girls' sewing workshops in Armenia.